

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

- Πρόλογος έκδοσης - 13
- Πρόλογος της συγγραφέως - 15 - 16
- Εισαγωγή βιβλίου - 19 - 22
- **1** Ο Σωκράτης και η Αθήνα - 25 - 32
- **2** Ο βίος - 35 - 55
- **3** Ο θάνατος - 57 - 68
- **4** Ο Σωκράτης ως πολίτης - 71 - 87
- **5** Πηγές της φιλοσοφίας του Σωκράτη - 89 - 105
- **6** Το Σωκρατικό πρόβλημα - 107 - 121
- **7** Η ηθική φιλοσοφία του Σωκράτη - 123 - 168
- **8** Η ηθική φιλοσοφία στην πράξη:
δύο συνοπτικοί «σωκρατικοί» διάλογοι - 171 - 181
- **9** Οι μικροί σωκρατικοί - 183 - 194
- **10** Ο Σωκράτης σήμερα - 197 - 204
- **11** Επίλογος - 207 - 210
- Βιβλιογραφία - 212 - 217
- Η Φωτογραφική συλλογή - 129 - 144

ΟΙ ΣΥΓΓΡΑΦΕΙΣ

Ο **Θάνος Βερέμης** σπούδασε Πολιτική Επιστήμη στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης και Ιστορία στο Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης (Trinity College). Το 1978 ήταν Research Associate του "Διεθνούς Ινστιτούτου Στρατηγικών Μελετών" (Λονδίνο), το 1983 υπήρξε επισκέπτης ερευνητής στο πανεπιστήμιο Harvard, το 1987 επισκέπτης καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Princeton και το 1993-94 επισκέπτης καθηγητής στο St. Antony's College της Οξφόρδης. Από το 1987 είναι καθηγητής πολιτικής Ιστορίας στο Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης του Πανεπιστημίου Αθηνών και από το 1988 ως το 1994 υπήρξε Διευθυντής του "Ελληνικού Ιδρύματος Ευρωπαϊκής και Εξωτερικής Πολιτικής" (ΕΛΙΑΜΕΠ) και ως το 2000, Πρόεδρος του ΕΛΙΑΜΕΠ. Από το 2001 ως το 2003 ήταν Constantine Karamanlis Professor στο Fletcher School of Law and Diplomacy. Από το 2004 είναι Πρόεδρος του Εθνικού Συμβουλίου Παιδείας (ΕΣΥΠ).

Η **Μυρτώ Δραγώνα-Μονάχου**, ομότιμη καθηγήτρια Φιλοσοφίας των Πανεπιστημίων Αθηνών και Κρήτης. Γεννήθηκε στην Καλαμάτα και σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών. Έκανε τις μεταπτυχιακές της σπουδές με υποτροφία του Ι.Κ.Υ. στην Ελλάδα και στο Πανεπιστήμιο του Λονδίνου (University College London) απ' όπου πήρε διδακτορικό (Ph.D.) στην Αρχαία Φιλοσοφία. Εργάστηκε για λίγο στη Μέση Εκπαίδευση και για δέκα χρόνια στο Κέντρο Ερεύνης της Ελληνικής Φιλοσοφίας της Ακαδημίας Αθηνών. Εκλέχθηκε καθηγήτρια στο Πανεπιστήμιο Κρήτης (Τμήμα Φιλοσοφικών και Κοινωνικών Σπουδών) το 1981 και αργότερα ήρθε με μετάκληση στο Πανεπιστήμιο Αθηνών (Τμήμα Μεθοδολογίας, Ιστορίας και Θεωρίας της Επιστήμης) απ' όπου και αφυπηρέτησε ως ομότιμη. Διατέλεσε πρόεδρος της Ελληνικής Φιλοσοφικής Εταιρείας και του Ιδρύματος Κρατικών Υποτροφιών. Υπήρξε μέλος του Διοικητικού Συμβουλίου της Διεθνούς Ομοσπονδίας Φιλοσοφικών Εταιρειών (FISP) από το 1993 και αντιπρόεδρος από το 2003 μέχρι το 2008. Είναι μέλος της Ελληνικής Εθνικής Επιτροπής Βιοηθικής και της Ανεξάρτητης Αρχής της Ιατρικά Υποβοηθούμενης Αναπαραγωγής. Τα ενδιαφέροντά της εκτείνονται από την Αρχαία Ελληνική Φιλοσοφία στη Φιλοσοφία των Ανθρώπινων Δικαιωμάτων, στην Ηθική και τη Βιοηθική. Έχει γράψει τα βιβλία *The Stoic Arguments for the Existence and the Providence of the Gods* (1976), *Φιλοσοφία και ανθρώπινα δικαιώματα* (1986), *Σύγχρονη ηθική φιλοσοφία* (1995), τη μονογραφία «Divine Providence in the Philosophy of the Empire» (ANRW, 1994) και είναι υπό έκδοση βιβλίο της με τίτλο *Φιλοσοφία και Βιοηθική*. Έχει επιμεληθεί τους τόμους *Η πολιτική φιλοσοφία σήμερα* (1994), *Η φιλοσοφία στα Βαλκάνια* (1994), *Η επικαιρότητα της αρχαίας ελληνικής φιλοσοφίας* (1997) και *Για μια φιλοσοφική παιδεία ανθρώπινων δικαιωμάτων* (2005). Έχει δημοσιεύσει περισσότερα από 150 άρθρα σε ελληνικά και ξένα περιοδικά και σε συλλογικούς τόμους και ανακοινώσεις σε συνέδρια στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Διδάσκει Βιοηθική στο μεταπτυχιακό πρόγραμμα του Πανεπιστημίου Κρήτης.

1.

Ο ΣΩΚΡΑΤΗΣ ΚΑΙ Η ΑΘΗΝΑ

Ο Σωκράτης χαρακτηρίζεται ως ο θεμελιωτής της Αττικής φιλοσοφίας γιατί, καίτοι προηγήθηκε ο μαθητής του Αναξαγόρα «φυσιολόγος» Αρχέλαος, είναι ο πρώτος Αθηναίος φιλόσοφος ο οποίος χάραξε καινούριους δρόμους στο φιλοσοφείν. Καίτοι είναι ίσως απρεπές, αν όχι μακάβριο, να ειπωθεί εν όψει του τέλους του, ο Σωκράτης ευτύχησε να γεννηθεί σε μια Αθήνα την οποία ο Περικλής εύλογα αποκάλεσε στον περίφημο επιτάφιο λόγο του «Ελλάδος παιδευσιν», όπως μας παραδίδει ο Θουκυδίδης (Ξυγγραφή Β' 35-46).

Η Αθήνα της εποχής του Σωκράτη, η Αθήνα των μεθεόρτιων των νικών κατά των Περσών στις οποίες είχε πρωταγωνιστήσει, η Αθήνα της αθηναϊκής συμμαχίας (477 π.Χ.) ήταν πράγματι κέντρο σπουδαίας παιδείας και πνευματικής ακτινοβολίας. Αυτό μπορεί να επιβεβαιωθεί από το γεγονός ότι στα χρόνια ακριβώς του Σωκράτη περιφέρονταν εκεί μερικοί από τους ύστερα αποκληθέντες «προσωκρατικούς», όπως ο Δημόκριτος (570-460 π.Χ.) και ο Διογένης Απολλωνιάτης. Εκεί είχε εγκατασταθεί ο Αναξαγόρας (500-428 π.Χ.), είχε γεννηθεί ο μαθητής του Αρχέλαος, άκμαζε ο ηρακλειτικός Κρατύλος και μερικοί πυθαγόρειοι. Εκεί είχαν κυρίως την έδρα τους οι λεγόμενοι –όχι ακόμη τότε με πνεύμα απερίφραστα μειωτικό, όπως καθιερώθηκε από τον Πλάτωνα– σοφιστές και μάλιστα οι πιο ονομαστοί: ο Πρωταγόρας (481-411 π.Χ.), ο Γοργίας (483-375 π.Χ.), ο Πρόδικος, ο Ιππίας, ο Αντιφώντας, ο Θρασύμαχος και άλλοι. Τότε ανέβαιναν στο θέατρο οι κωμωδίες του Αριστοφάνη (448-380 π.Χ.), κάποτε (στην κωμωδία *Νεφέλαι*) με τον Σωκράτη ως κεντρικό τους ήρωα, και οι τραγωδίες του Αισχύλου (525-456 π.Χ.), του Σοφοκλή (496-406 π.Χ.) και του Ευριπίδη (480-406 π.Χ.), με έντονες στον τελευταίο απηχήσεις σωκρατικών καινοτόμων στοχασμών. Εκεί μεγαλούργησαν καλλιτέχνες όπως ο Φειδίας και ο Πολύκλειτος, εκεί ολοκληρώθηκε και θριάμβευσε η δημοκρατία. Στην Αθήνα ωστόσο της σωκρατικής εποχής, με βάση το διαβόητο ψήφισμα του μάντη Διοπίθη (432 π.Χ.) «να καταδιώκονται όσοι δεν τιμούν τη θρησκεία και διδάσκουν αστρονομικές θεωρίες», είχαν διωχθεί για αθεΐα ο Αναξαγόρας, η Ασπασία, ο Πρωταγόρας και ο Διαγόρας ο Μήλιος.

Αυτή την Αθήνα, τους νόμους, το πολίτευμα, τους θεσμούς και την αγάπη της για τη φιλοσοφία σκιαγραφεί παραστατικά ο Περικλής στον επιτάφιο λόγο του στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου. Και δεν είναι λίγα τα σημεία που συμπίπτουν με την Αθήνα που λατρεύει ο Σωκράτης και στην οποία προτιμά να πεθάνει παρά να την εγκαταλείψει και να εγκατασταθεί αλλού, όπως διαβάζουμε στον σωκρατικό διάλογο του Πλάτωνα *Κρίτων* και κυρίως στον αμφιλεγόμενο σχετικά με τη γνησιότητά του «σωκρατικό» επιτάφιο λόγο *Μενέξενο*. Έλεγε ο Περικλής, μιλώντας για την πόλη σύμφωνα με το τυπικό των επιτάφίων λόγων: «Έχουμε δηλαδή πολίτευμα που

δεν αντιγράφει τους νόμους άλλων, αλλά μάλλον εμείς είμαστε παράδειγμα σε μερικούς παρά που μιμούμεθα άλλους. Και ονομάζεται μεν δημοκρατία γιατί η διακυβέρνηση είναι στα χέρια των πολλών και όχι των ολίγων. Απέναντι στους νόμους όλοι οι πολίτες είναι ίσοι στις ιδιωτικές τους διαφορές, ενώ ως προς τη θέση τους στον δημόσιο βίο κάθε πολίτης προτιμάται για κάποιο δημόσιο αξίωμα ανάλογα με την επίδοσή του σε καθένα από τα αξιώματα αυτά. Η σταδιοδρομία δηλαδή του καθενός εξαρτάται περισσότερο από την ατομική του αξία παρά από την κοινωνική του τάξη. Ούτε πάλι κάποιος φτωχός, που έχει όμως την ικανότητα να προσφέρει υπηρεσία στην πατρίδα, εμποδίζεται να το κάνει αυτό από την αφάνεια της θέσης του. Ζούμε ως ελεύθεροι άνθρωποι και ως πολίτες στον δημόσιο βίο μας και ως άτομα στον ιδιωτικό μας. Στις επιδιώξεις της καθημερινής μας ζωής, κατά τις οποίες δεν αντιμετωπίζουμε ο ένας τον άλλο με φιλοποψία, δεν θυμώνουμε με τον γείτονά μας κάθε φορά που κάνει ό,τι του αρέσει, ούτε παίρνουμε σκυθρωπό ύφος, που μπορεί να μη βλάπτει τον άλλο, είναι όμως δυσάρεστο. Ενώ στην ιδιωτική μας ζωή συναναστρεφόμαστε αναμεταξύ μας χωρίς να ενοχλεί ο ένας τον άλλο, στον δημόσιο βίο μας, ως πολίτες, κυρίως από δέος δεν παρανομούμε, υπακούοντας πάντα στους εκάστοτε κατέχοντες τα δημόσια αξιώματα και στους νόμους, προπάντων σ' εκείνους από αυτούς που έχουν θεσπιστεί προς όφελος των αδικουμένων και σε όσους, καίτοι είναι άγραφοι, προσάπτουν πανθομολογούμενη αισχύνη στους παραβάτες τους» (37).

Γ' αυτά και για πολλά άλλα, υποστηρίζει ο Περικλής, η πόλη είναι «αξία θαυμασμού» (39). Και μάλιστα γιατί οι Αθηναίοι «λατρεύουν με λιτότητα το ωραίο» και, χωρίς να γίνονται μαλθακοί, καλλιεργούν τη φιλοσοφία. Καίτοι δεν παραμελούν τις ιδιωτικές υποθέσεις τους, ενδιαφέρονται για τα πολιτικά και είναι απόλυτα ενημερωμένοι. Επειδή είναι οι μόνοι Έλληνες οι οποίοι, όποιον δεν ασχολείται καθόλου με τα πολιτικά πράγματα, δεν τον θεωρούν φιλήσυχο αλλά «αχρείο». Και, ή κάνουν οι ίδιοι οι πολίτες προτάσεις ή αντιμετωπίζουν με κριτικό πνεύμα τα πράγματα και τα συζητούν, χωρίς να θεωρούν «τους λόγους βλάβη των έργων». Είναι ακόμη ανώτεροι από τους άλλους στην «αρετή» και ενεργούν χωρίς κανένα φόβο,

με γνώμονα όχι το συμφέρον τους, αλλά την πίστη στην ελευθερία (40). Για όλους αυτούς τους λόγους είναι η πόλη των Αθηνών «της Ελλάδος παιδευσις» (41). Ταυτίζοντας την ευδαιμονία με την ελευθερία και την ελευθερία με την ευψυχία, όσοι διακατέχονται από υψηλό φρόνημα προτιμούν ένα θάνατο που έρχεται ξαφνικά από μια εκφυλιστική εξαθλίωση (43).

Σ' αυτή την ιδεώδη ατμόσφαιρα της πόλης των Αθηνών, κανείς δεν θα μπορούσε ποτέ να φανταστεί ότι δεν θα χωρούσε ο Σωκράτης. Ήταν λοιπόν αναμενόμενο, όταν το έφερε η περίπτωση, να προτιμήσει ένα θάνατο, που, όπως ειπώθηκε αιώνας αργότερα, «τον ανέβασε στον ουρανό», από την αυτοεξορία.

Έστω με τη γνωστή ειρωνεία του, αυτή την Αθήνα φέρεται να ύμνησε και ο Σωκράτης στον επιτάφιο λόγο που βρίσκουμε στον «πλατωνικό» –κατά τον Αριστοτέλη (Ποιητική 1367b 8, 1415b 30) και αρκετούς σήμερα μελετητές– αλλόκοτο και δυσσερμηνευτο διάλογο-ρητορικό λόγο Μενέξενο, τον οποίο, όπως λέει εκεί, διδάχτηκε από τη Μιλήσια Ασπασία που ανέδειξε ρήτορα τον Περικλή. Με δεδομένη την καταφορά του Σωκράτη και του Πλάτωνα ενάντια στη ρητορική και τον συνεχή λόγο της, και όχι μόνο όπως την ξέρουμε από τον Φαίδρο, η γνωστή σωκρατική ειρωνεία φτάνει εδώ στο αποκορύφωμά της. Όμως, παρά τη σαρκαστική σάτιρα, τη φιλοπαίγμονα διάθεση του κειμένου και τους τολμηρούς αναχρονισμούς του –ο λόγος τοποθετείται δραματικά στο 395, ενώ η αναφορά στην Ανταλκίδειο ειρήνη (387) κάνει το ιστορικό πλαίσιο ακόμη μεταγενέστερο– ζωγραφίζεται κι εδώ μια Αθήνα και μάλιστα των αρχών του 4^{ου} αιώνα όχι λιγότερο εντυπωσιακή από αυτή των πανηγυρικών λόγων του Ισοκράτη και των άλλων ρητόρων της εποχής με πατριωτικές εξάρσεις και ωραιοποίηση γνωστών αμαρτιών.

Μετά τα επαινετικά για τη «θεοφιλή» πόλη μυθολογικά και ιστορικά στοιχεία, φέρεται εδώ να λέει ο Σωκράτης για την Αθήνα, ανακαλώντας την πολιτειακή κατάσταση της Αθήνας της Ασπασίας και του Περικλή, τα ακόλουθα: «Αύτη η πολιτεία και τότε ήταν και τώρα είναι αριστοκρατία... κι ως την αποκαλεί άλλος δημοκρατία και άλλος ό,τι

άλλο θέλει. Στην πραγματικότητα είναι αριστοκρατία με την επιδοκίμασία του λαού». Η πολιτεία αυτή απονέμει τις αρχές και την εξουσία σ' αυτούς που κάθε φορά θεωρούνται άριστοι και δεν αποκλείει κανένα λόγω πενίας, ασθένειας και «αγνωσίας». Ένας «όρος» επικρατεί: όποιος θεωρηθεί σοφός ή αγαθός, αυτός «κρατεί και άρχει». Και αιτία αυτής της πολιτειακής μορφής είναι η ισογονία («η εξ ίσου γένεσις») η οποία απεργάζεται την «κατά φύσιν ισονομίαν», που δεν παραδέχεται τίποτε άλλο από την αρετή και τη φρόνηση (238d-e), και, λόγω της αμιγούς ελληνικότητας των κατοίκων της, την ελευθερία (245c-d). Παρά την ειρωνική διάθεση του συγγραφέα και του φερέφωνου του κειμένου αυτού, η εικόνα της Αθήνας που σκιαγραφείται εδώ δικαιολογεί και εξηγεί την προσήλωση του Σωκράτη στην πόλη του, όπως τη διαβάζουμε τόσο στην *Απολογία* όσο και στον *Κρίτωνα*.

Σ' αυτή την Αθήνα γεννήθηκε από τον Σωκράτη η ηθική φιλοσοφία. Ο Κικέρωνας μας λέει παραστατικά ότι ο Σωκράτης «υπήρξε ο πρώτος που κατέβασε τη φιλοσοφία από τον ουρανό, την εγκατέστησε στις πόλεις, την έμπασε μέσα στα σπίτια και την υποχρέωσε να εξετάζει τη ζωή και τα ήθη, το καλό και το κακό» (*Tusculanae disputationes* V 4 10). Στη διαπίστωση αυτή απηχεί και τον Αριστοτέλη, ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο Σωκράτης πραγματεύτηκε τα ηθικά και δεν ασχολήθηκε καθόλου με την «όλην φύσιν» (*Μεταφυσικά* 987b 1-2), άποψη που βρίσκουμε και στον πλατωνικό *Φαίδωνα* (96a), στην *Απολογία* (19b-d) και στον Ξενοφώντα. Κατά τον Saunders (1987: 15) ωστόσο –υπερβολικότερα ίσως από άλλους μελετητές, αλλά όχι και τόσο αν λάβουμε υπόψη τη φιλοσοφική πραγματικότητα της εποχής–, αυτό δεν είναι εντελώς αληθινό και κατ' αυτόν δεν φαίνεται «να εκπροσωπεί ο Σωκράτης μια καθαρή τομή κατά την οποία ένα ύφος έρευνας σταμάτησε και άρχισε ένα άλλο». Συνεπώς, κατ' αυτόν δεν φαίνεται να έχει επινοήσει την ηθική φιλοσοφία ο Σωκράτης, εφόσον και πριν από αυτόν και οπωσδήποτε όσο ζούσε γίνονταν αρκετές θεωρητικές συζητήσεις για «τη ζωή και τις υποθέσεις των ανθρώπων». Πράγματι, και η «περί φύσεως» έρευνα συνεχίστηκε κυρίως αργότερα και στα χρόνια του η σοφιστική κίνηση είχε αρχίσει να επικεντρώνει το ενδιαφέρον της στον άνθρωπο, την παιδεία και την αρετή και μάλιστα την πολιτική αρετή. Αναγνωρίζει ωστόσο